

КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЛОКТЮШЕВ – ВІДОМИЙ ДОСЛІДНИК ЛУГАНСЬКОГО КРАЮ

На основі матеріалів архівних установ Києва, Луганська, Москви, Ростова-на-Дону простежується доля луганського археолога, краєзнавця, педагога, художника С.О. Локтюшева. Відтворено його внесок у розвиток археології та краєзнавства регіону.

Ключові слова: археолог, археологія, краєзнавство, Луганськ, музей.

Серед знаних краєзнавців Луганщини 1920–1930-х рр. особливе місце посідає Сергій Олександрович Локтюшев, який започаткував тут проведення краєзнавчих та археологічних досліджень. Внесок С.О. Локтюшева в розвиток історичного краєзнавства, археологію визнано лише в останні роки [1]. Трапилося так, що більша частина археологічних досліджень, які він проводив на території сучасної Луганської області, випали з наукового обігу. Це пов'язано з трагічною долею вченого та значними втратами культурних цінностей держави в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Народився С.О. Локтюшев 1 жовтня 1878 року в родовій садибі Велихове, в селі Макковееве Касимівського повіту Рязанської губернії в родині, яка за соціальним походженням була селянською. Майбутньою долею хлопця опікувалися не лише його батько Олександр Микитович Локтюшев, майстровий Гусівського заводу, і мати Глафіра Іванівна Локтюшева-Селіванова, але й рідний дядько, інженер цього ж заводу, Іван Микитович Локтюшев, котрий взяв на себе сплату за навчання Сергія. Одинадцятирічним він вступив до Касимівської прогімназії, у 1896 році став студентом Московського Імператорського Строгановського центрального училища технічного малювання. У 1902 році, успішно закінчивши училище, він одержав посвідчення «ученого рисувальщика». Навчаючись в училищі, Сергій Олександрович здобув ґрунтовні знання з багатьох мистецтвознавчих предметів: історії мис-

тецтв, стилів і напрямів у мистецтві різних народів та епох тощо. Вони стали в пригоді майбутньому вченому й музейному працівникові.

Після закінчення училища він приїздить до Харкова, де розпочинає педагогічну діяльність як учитель графічного мистецтва та краснопису Щигровської жіночої гімназії. У 1906 році за клопотанням попечителя Одеського навчального округу С.О. Локтюшев стає вчителем малювання та краснопису в Луганській прогімназії О.С. Бондаря [2].

Відтоді доля Сергія Олександровича назавжди була пов'язана з Луганщиною; тут пройшли найщасливіші і найтрагічніші дні його життя. У червні 1906 року він одружився з донькою слов'яно-сербського міщанина Катериною Костянтинівною Каверіною, яка стала для нього і коханою жінкою, і вірним другом. Вона завжди підтримувала чоловіка в найскладніших життєвих ситуаціях; разом вони займалися педагогічною діяльністю: Катерина Костянтинівна викладала математику у власній гімназії, Сергій Олександрович – малювання.

У зрілому віці, маючи 32 роки, С.О. Локтюшев вирішує круто змінити своє життя і здобути освіти археолога, здійснивши мрію дитинства, коли він захоплювався історією, загадками старовини. У 1910 році Сергія Олександровича зараховують вільним слухачем Московського Імператорського археологічного інституту імені імператора Миколи II [3]. Улітку 1912 року, з дозволу Рязанської вченої архівної комісії і рязанського губернатора, він проводить свої перші самостійні археологічні дослідження в Рязанській

губернії – в місцях, звідки був родом. Підсумком польових робіт стала перша наукова праця «Про дослідження кургану-бугра в Касимівському повіті у липні 1912 року» [4].

У 1916 році Сергій Олександрович закінчив інститут, захистивши дисертацію «Культура кам'яної доби в межах Рязанської губернії», і постановою ради Московського археологічного інституту від 23 квітня йому було присвоєно звання вченого археолога та зараховано його в дійсні члени інституту [5].

Відтоді археологічні дослідження поглинули молодого вченого. У 1915–1916 рр. він працював у Майкопі на Кубані, де обробив археологічний матеріал, котрий зберігався в історичному відділі Майкопського музею шанувальників природи [6], проводив розкопки Махошевського кургану. Аналізуючи знайдені матеріали, С.О. Локтюшев веде активне ділове листування зі співробітником Московського історичного музею В.О. Городцовим. На початку 1917 року він досліджував давні побутові пам'ятки, випадково відкриті при виконанні господарчих робіт біля станції Хопри Катеринівської залізниці Облaсті Війська Донського.

У 1917 році С.О. Локтюшев починає археологічні дослідження на Луганщині – у тодішньому Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії, виявивши вперше в цьому краї пізньопалеолітичну стоянку. І хоча буремні роки Української національно-демократичної революції були складними для проведення археологічних досліджень, учений, долаючи труднощі, відкривав таємниці минулого, писав нові сторінки давньої історії.

У 1918 році за дозволами земської управи, Луганського науково-просвітницького товариства (його завданням було вивчення особливостей краю), коменданта Слов'яносербського повіту та німецької комендатури (діяла тут під час перебування за угодою з Центральною Радою німецьких військ) він дослідив два кургани в околиці Слов'яносербська. Територія області на той час входила до складу Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

Наступного року він, маючи дозвіл начальника Слов'яносербського повіту, на кошти науково-просвітницького товариства організує розкопки двох курганів біля Луганська. Ці розкопки велися в умовах боротьби більшовиків, підтримуваних у Донбасі значною частиною робітників, з Директорією, котра в грудні 1918 року відновила УНР. Більшовикам удалося на початку 1919 року встановити свою владу на Луганщині. Однак

становище радянської влади було хитким: навесні почався наступ Добровольчої армії генерала А.І. Денікіна. І в червні під її владою майже на півроку опинився весь Донбас. Науково-просвітницьке товариство в Луганську було ліквідовано, фінансування розкопок припинилося, С.О. Локтюшев втратив зв'язки з археологами Московського археологічного інституту, з Рязанською архівною комісією, Московським історичним музеєм.

У 1918 році С.О. Локтюшев звернувся до ректора Ростовського археологічного інституту О.І. Яцимирського і ради професорів вишу з пропозицією про співробітництво, адже на півдні Росії інститут тоді був єдиною науковою установою в галузі археологічних наук [7]. Колегія інституту охоче запропонувала Сергієві Олександровичу посаду викладача, що уможливило розпочати в околицях Луганська археологічні дослідження. У Ростовському археологічному інституті він викладав курси доісторичної археології, музеєзнавства, нумізматики, побутової археології, проводив практичні заняття у вигляді розкопок курганів на території Облaсті Війська Донського, під час яких студенти в польових умовах засвоювали ази археологічної науки.

У жовтні – грудні 1919 року головні сили Донської та Добровольчої армій, зазнавши поразки, залишили Донбас. На початку 1920 року в Луганську почали працювати радянські установи Донецької губернії, створеної більшовиками ще в лютому 1919 року. Разом з однопумцями С.О. Локтюшев приступає до організації в місті губернського культурного музею, очолює роботу музейно-екскурсійного сектору губернського відділу Наркомосвіти, водночас працюючи в Ростовському археологічному інституті.

Питання про необхідність відкриття в Луганську історичного музею Локтюшев порушував з 1915 року; написав з цього приводу декілька статей, у яких обґрунтував значення музею для міста. Ініціативу Сергія Олександровича активно підтримували представники луганської інтелігенції, зокрема, великі цінителі мистецтва подружжя М.І. та С.І. Стефановичів. Вони запропонували власний будинок для розміщення музею, де в березні 1920 року почалось створення першої експозиції.

У липні 1922 року Ростовський археологічний інститут був закритий. С.О. Локтюшев повертається до педагогічної роботи в Луганську: працює в 6-й трудовій школі, школі малюван-

ня, в залізничній професійно-технічній школі та інших навчальних закладах; 1923 року його запросили в Донецький інститут народної освіти (ДІНО), де Сергій Олександрович викладає природничу географію, краєзнавство, історію і деякий час очолює кафедру історії [8]. В інституті він організував науково-краєзнавчий гурток (археологічну секцію наукового студентського товариства) з вивчення пам'яток старовини в басейні Сіверського Дінця, котрий був у системі Центрального бюро краєзнавства при Всесоюзній академії наук. Діяльність гуртка висвітлювалася в журналі окружного відділу народної освіти та ДІНО «Радянська школа», який мав спеціальну сторінку «Вісті науково-краєзнавчого гуртка», пізніше це «Краєзнавча сторінка» [9]. Як уже знаний краєзнавець у 1925 році С.О. Локтюшев бере участь у роботі I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, що відбулася в Харкові.

Коли у 1926 році за ініціативи професора Сергія Григоровича Грушевського в ДІНО було створено науково-дослідницьку кафедру «дослідження природи та економіки, історії та побуту Донбасу», С.О. Локтюшев став членом її ради і керівником секції «Геологія й археологія Донбасу», основне завдання якої – вивчення, реєстрація та охорона пам'яток археології, складання археологічної мапи Донбасу, створення археологічного музею [10]. До цієї роботи Сергій Олександрович залучив студентів, шкільних учителів А.С. Альбрехта, В.М. Гончарова, К.І. Матвєєва, А.І. Дядичева, музейних працівників. Він також знаходив час для наукового спілкування з колегами із колишнього Ростовського археологічного інституту, брав участь у роботі Північнокавказького товариства археології та історії, зокрема в розробці археологічної мапи Північнокавказького краю, яку готували до Всесоюзного археологічного з'їзду, що так і не відбувся.

Водночас з науковою та викладацькою роботою С.А. Локтюшев бере активну участь у роботі крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури та природи, опікується націоналізацією художніх цінностей, предметів старовини, що пізніше увійшли до колекції Луганського краєзнавчого музею.

У 1927 році С.О. Локтюшева призначають завідувачем Луганського крайового соціального музею. Тут на різних посадах: директора, заступника директора, наукового співробітника – він працював до кінця життя. З його приходом до музею, крім основних видів музейної діяльності (експо-

зиційної, екскурсійно-пропагандистської), починається серйозна наукова робота, здійснюються різнопланові наукові експедиції (природознавчі, палеонтологічні, археологічні), порушуються питання щодо необхідності охорони пам'яток культури і природи. Він був у постійному пошуку нових форм музейної роботи, вболіваючи за улюблену справу.

Постійно проводилися значні для того часу польові археологічні дослідження, розвідки і розкопки в басейнах рік Сіверський Донець, Айдар, Деркул, Євсуг, Лугань та ін. Головним напрямом була первісна археологія. Разом з тим великий інтерес мають здійснені ним дослідження поселень доби бронзи, розкопки курганів. Лише в 1927–1929 роках було розкопано понад 20 давніх могильників катакомбної археологічної культури доби енеоліту в околицях Олександрівки, Лозової Павлівки, Луганська і доведено, що в ті часи на українських теренах, у Донбасі, давні люди видобували мідну руду. Завдяки С.О. Локтюшеву в науковому світі стали відомі унікальні матеріали палеолітичних стоянок біля с. Весела гора та хутора Рогалик – Рогалик-Якимівська стоянка. У 1937 році за дорученням радянської секції Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду С.О. Локтюшев проводив археологічні розвідки з виявлення пам'яток зі слідами палеоліту. Він відкрив стоянки біля хутора Красний Яр на правому березі р. Сіверський Донець, дослідив поселення доби бронзи – Непринське, Кибикінське, Болотенне та ін. Археологічні дослідження Сергія Олександровича були просякнуті ідеєю охорони пам'яток матеріальної культури та природи, а польові дослідження супроводжувалися пояснювальними лекціями для присутніх про соціально-наукове значення пам'яток матеріальної культури і завжди закінчувалися заклинком оберігати і не руйнувати пам'ятки минулого та природи [11].

С.О. Локтюшеву належить близько 60 наукових та науково-популярних робіт з археології, історії, краєзнавства, серед яких «Краєзнавство на Луганщині», «Луганський крайовий музей і організація науково-просвітницької роботи його», «Доісторичний нарис середньої Донеччини (спроба побудови крайової доісторії)». Він листувався з відомими ученими-археологами М.О. Макаренком (Київ), М.І. Веселовським (Ленінград), В. Богачовим (Баку), О.І. Яцимирським (Ростов-на-Дону), А. Тальгреном (Гельсінгфорс), Л.А. Абазою (Новочеркаськ), проводив спільні археологічні дослідження з М.В. Сибильовим, С.Н. За-

мятніним, М.В. Говоровим, О.О. Мансуровим, В.О. Городцовим. З Василем Олексійовичем Городцовим його пов'язувала багаторічна дружба. Професор В.О. Городцов був для нього і вчителем, і порадиником, і другом. У важкі для себе часи Локтюшев звертався до Василя Олексійовича за підтримкою, ділився з ним наболілим, радився при написанні дисертації в студентські роки, повідомляв про свої відкриття та нові знахідки.

У 1926 році він брав участь у міжнародній конференції в Парижі, де виступив з доповіддю про археологічні дослідження в басейні Сіверського Дінця і був обраний дійсним членом Міжнародного інституту антропології (Institut International D'anthropologie).

Вийшовши в 1938 році на пенсію, С.О. Локтюшев і далі працював професором Ворошиловградського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка (колишнього ДІНО), будучи водночас науковим співробітником Ворошиловградського краєзнавчого музею.

Війна порушила плани вченого. Його хвилює, як зберегти музейну колекцію. До нацистської окупації в липні 1942 року керівництво міста не знайшло можливостей допомоги в евакуації музейних цінностей, йому відмовили в транспорті для вивозу майна та колекції. Залишившись на окупованій території, Сергій Олександрович робив усе, щоб урятувати від пограбування музейні експонати. Однак окупаційним властям стало відомо про заховані музейні предмети, і С.О. Локтюшев був змушений відкрити музей. Ризикувати та привертати увагу до своєї родини він не міг, адже його дружина Катерина Костянтинівна була господаркою конспіративної квартири підпільного обкому партії.

Закінчив своє життя 65-річний учений у Погорелівській в'язниці, в місцях, де, за іронією долі, досліджував Погорелівську стоянку. Невдовзі після визволення міста Червоною армією, 20 лютого 1943 року, С.О. Локтюшев був заарештований органами НКВС за звинуваченням у загибелі музею і зраді Батьківщини. Однак доказів, які б це підтверджували, у матеріалах слідчої справи немає. Йому ставили за провинну те, що не виїхав в евакуацію, не маючи змоги врятувати музейні цінності, результати своєї багаторічної праці. У Сергія Олександровича було досить міцне здоров'я, але 17 березня він раптово помирає у в'язниці, як зазначалося в матеріалах слідства, від туберкульозу легень. Йому навіть не встигли оголосити остаточний вирок.

Наслідком цих подій стало майже піввікове забуття імені Сергія Олександровича Локтюшева. Мало хто наважувався згадувати про його внесок в археологічну науку, у дослідження історії краю, про те, що завдяки йому луганці можуть сьогодні милуватися віцілілими картинами відомих художників, археологи – досліджувати унікальні археологічні пам'ятки, відкриті С.О. Локтюшевим, музейні працівники – впроваджувати в життя його ідеї з організації краєзнавчої роботи.

Справу С.О. Локтюшева було переглянуто і вченого реабілітовано лише в 1990 році. Безсумнівно, він мав свої таланти і недоліки, для когось був найкращим другом, для інших неблагонадійним, адже його думки не завжди відповідали ідеологічним постулатам того часу. Але беззаперечним і вагомим є його внесок у розвиток археологічної науки, краєзнавства, музейної справи, а результати досліджень та відкриттів актуальні і сьогодні.

Джерела та література

1. Павлова И.Н. Памяти Сергея Александровича Локтюшева // Древние культуры Подонцовья: Сборник научных трудов. – Вып. 1. – Луганск, 1993. – С. 11–27; Ключнева И.М. Развитие краеведства на Луганщине в довоенный период // История Украины. Маловідомі імена, події, факти. – Вып. 6. – К.: Рідний край, 1999. – С. 16–21; Ключнева И.М. С.О. Локтюшев (до 60-річчя від дня трагічної загибелі) // Археологія. – 2008. – № 1. – С. 93–97; Краєзнавчі записки. Вып. V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева. – Наук. зб. / Автор-упоряд. И.М. Ключнева. – Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ «Віртуальна реальність», 2009. – 480 с., іл.; Луганский археолог С.А. Локтюшев – ученик В.А. Городцова //

Проблемы изучения и сохранения археологического наследия Центральной России. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения В.А. Городцова. – Рязань, 2010. – С. 86–89;

2. Центральний державний історичний архів Росії. – Ф. 376, оп. 1, спр. 2290, арк. 9–11.

3. Там само, арк. 6.

4. Локтюшев С.А. Об исследовании кургана-бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года // Труды Рязанской Ученой Архивной комиссии. – Рязань, 1913. – Т. 26. – Вып. I. – С. 39–40 // Краєзнавчі записки. Вып. V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева. – Наук. зб. / Автор-упоряд. И.М. Ключнева. – Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ

«Віртуальна реальність», 2009. – С. 25–26.

5. Державний архів Ростовської області, ф. Р-49, оп. I, спр. 44, арк. 7.

6. Там само, арк. 5, 5 зв.

7. Там само, арк. 1, 3, 3 зв.

8. Державний архів Луганської області, ф. Р-416, оп. 1, спр. 4, арк. 20 зв.

9. Там само, ф. Р-628, оп. 1, спр. 2, арк. 77.

10. Там само, ф. Р-416, оп. 1, спр. 25, арк. 194–195.

11. Локтюшев С.А. Полевые научно-исследовательские работы Луганского музея // Радянська школа. – Луганське, 1928. – № 10. – С. 92 // Краєзнавчі записки. Вип. V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева. – Наук. зб. / Автор-упоряд. І.М. Ключенева. – Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ «Віртуальна реальність», 2009. – С. 89–96.

Анатолій Климов, Ирина Ключенева

Сергей Александрович Локтюшев – известный исследователь Луганского края

На основе материалов архивных учреждений Киева, Луганска, Москвы, Ростова-на-Дону прослеживается судьба луганского археолога, краеведа, педагога, художника С.А. Локтюшева. Определен его вклад в развитие археологии и краеведения региона.

Ключевые слова: археолог, археология, краеведение, Луганск, музей.

Anatoliy Klymov, Iryna Klyuchneva

Serhij Loktyushev – a famous explorer of Luhansk region

The article devoted to the course of life of Luhansk archaeologist, specialist in regional history, educator and painter Serhij Loktyushev, according to data stored in archives of Kyiv, regional, Moscow, Rostov-on-Don. Loktyushev's contribution to development of local archaeological and historical science is emphasized.

Key words: archaeologist, archaeology, regional history, Luhansk, museum.

УДК [39 : 069] (477.82) «1920/1931»

Файна Рябчикова (м. Луцьк)

ОРГАНІЗАЦІЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА (1920–1931 РР.)

У статті проаналізовано теоретичні розробки В. Кравченка щодо організації краєзнавчих осередків різних рівнів, формування краєзнавчої мережі, методики проведення краєзнавчих досліджень.

Ключові слова: етнографічний відділ, Волинський науково-дослідний музей, Василь Кравченко, програма, краєзнавчий гурток.

Період 1920-х рр. в українській історії позначився активним розвитком різних галузей суспільного, економічного, національного, культурного життя. Особливо масштабними були зрушення на ниві краєзнавства, і не лише через кількісне зростання краєзнавчих осередків різних рівнів та профілів, але й у зв'язку із застосуванням нових принципів та методів у їх роботі, певною інституалізацією краєзнавчого руху, діяльністю талановитих краєзнавців-новаторів.

Значне місце у краєзнавчій сфері 1920-х рр. займали музейні заклади, які проводили величезну роботу в справі вивчення історії, культури, населення, природи тих регіонів, в яких вони функ-

ціонували. Одним із таких осередків на теренах Східної Волині був Волинський науково-дослідний музей (далі – ВНДМ). Завідувач етнографічного відділу музею Василь Григорович Кравченко поряд із проведенням польових досліджень, налагодженням фондової та експозиційної роботи велику увагу надавав розробці теоретико-методологічних праць у галузі музейної справи та краєзнавства.

У зв'язку з тісною співпрацею музейних закладів з краєзнавчими інституціями, які активно розгорнули роботу в Україні з початку 1920-х років, В. Кравченко у своїх програмних документах: «Краєзнавство в натурі (Методика краєзнавчої роботи)» (1927 р.) [20], «Техніка краєзнавчої